

Фундаментальною ознакою розвитку демократичного політичного режиму є визнання права політичних акторів і громадських діячів, а також пересічних громадян публічно критикувати та оскаржувати дії, наміри і політику уряду, влади та загалом політичної системи. Відповідно, цілком очевидно, що той, хто зацікавлений у вивченні, реалізації та верифікації демократії, змушений тією або іншою мірою вирішувати питання про політичну опозицію. У цьому контексті не завжди узгодженою є відповідь на питання, що і як доцільно розуміти під політичною опозицією у демократичному режимі : 1) у вузькому сенсі, винятково дії оформлених чи інституціоналізованих передусім на парламентському рівні «агентів» електорату (найперше неурядових парламентських партій); 2) у широкому сенсі, структуровану чи неструктуровану поведінку парламентських і позапарламентських політичних акторів, які виступають проти чи з метою удосконалення політики уряду і/або глави держави.

Це складна наукова проблема, аналіз якої у політології можна розпочати та вести від доробків насамперед таких дослідників, як Р. Андевег, Л. де Вінтер і В. Мюллер [1], Ж. Блондель [2], Н. Брак [3], Ф. Крістіансен і Е. Дамгаард [4], Р. Даль [5; 6], Л. Хелмс [7], Г. Іонеску та І. Мадаріага [8], А. Кайзер [9], П. Копецькі та М. Спірова [10], Л. Крамм [11], П. Мейр [12], Ф. Нортон [13], Дж. Сарторі [14], Л. Шапіро [15], А. Степан [16] й чимало інших, які у теоретико-методологічному зрізі сконцентрувались на визначенні меж політичної опозиції, і відповідно – на розмежуванні її класичного/вузького чи сучасного/широкого розуміння. Розгляд їх досліджень дозволяє виявити, що з кінця 60–х – початку 70–х років ХХ ст. політична опозиція окреслюється варіативно: первинно – у вузькому розумінні, а вторинно – у широкому розумінні. При цьому актуальною залишається проблематика уточнення і поглиблення визначення політичної опозиції в її вузькому розумінні. Річ у тім, що дефініювання, зумовленість і варіативність політичної опозиції крізь призму організованих чи інституціоналізованих «агентів» електорату є вкрай важливими для всеохоплюючої концептуалізації політичної опозиції як такої. Відповідно, метою запропонованого дослідження є з'ясування етимологічної і змістовної варіативності вузького визначення політичної опозиції.

Вирішуючи поставлену в статті мету, апелюємо до зауваження британського вченого Л. Шапіро, згідно підходу якого є всі підстави вимагати, щоб процес управління вивчався лише у світлі того, що влада намагається зробити та насправді досягає під своїм контролем [17, с. 2]. Суплементарно варто зважати й не те, хто в процесі урядування виступає проти цілей влади, або на те, чиї інтереси й опір мають бути погоджені чи подолані перед тим, як реалізовуватиметься влада. Відповідно, потрібно звертатись до концептуалізації суті політичної опозиції у зв'язку з етимологізацією опозиції як такої, оскільки саме на її підставі свого часу було вироблено, теоретизовано й операціоналізовано зміст поняття «політична опозиція».

Апелюючи до даних Оксфордського словника англійської мови і Словника нових слів Вебстера, боснійський політолог А. Алібасік зауважує, що слово «опозиція» латинського походження [18, с. 15]. Подібного висновку дотримується Л. Шапіро, який вказує, що перед тим, як увійти до середньовічної англійської мови, слово «опозиція» («*oppositioun*») було запозичене від старофранцузького слова «опозиція», корінь якого йшов до латинського дієслова «*opponere*», що, у свою чергу, перекладається як «протистояти в суперечці» [17, с. 2].

Відповідно, етимологічно простежується взаємозв'язок між словом «опозиція» та такими словосполученнями, як «акт протистояння», «протилежні умови», «опір», «антагонізм», «протиріччя», «контраст», «ворожість» тощо, а також будь-якими особами чи групами, яким притаманні такі інтерпретації. Зрозуміло, що словом «Опозиція» (з великої літери) традиційно позначали політичну партію, яка виступала проти партії

влади, а словом «опозиція» (з малої літери) – різні технічні поняття з астрології, астрономії, логіки, права, риторики, семантики, лінгвістики тощо. І лише з XVIII ст. опозиція майже узвичаєно почала означати політичну партію, яка готова зайняти місце у владі, чим було аргументовано своєрідну британську конотацію слова «опозиція». Разом з цим, у багатьох мовах раніше простежувалась співвіднесеність слова «опозиція» з поняттями, які демонструють різні рівні антагонізму й соціальної активності [8, с. 21].

Вищезазначене наводить на думку, що спершу опозиція стосувалась здебільшого аполітичних явищ і процесів, а тепер стосується переважно політичних чи/і аполітичних явищ і процесів. На це звертає увагу українська дослідниця О. Чижова [19, с. 136], яка, оперуючи ідеями англійського мислителя Г. Болінброка, вважає, що з XVIII ст. опозиція почала розумітись як конституційний принцип лояльності, суть якого зводилась до забезпечення балансу влади, контролю і критики діяльності уряду, внесення прагматичних пропозицій щодо реформування державно-правових інститутів та інституцій.

Схожого висновку дотримуються: французький історик Ф. Гізо, що (станом на першу половину XIX ст.) обґрунтовує потребу участі опозиції в процесах здійснення державної влади, управління суспільством та збереження свободи й основних правових гарантій громадян [20, с. 311–312]; австро-американський економіст і соціолог Й. Шумпетер [21, с. 238–239] та німецько-італійський соціолог і політолог Р. Міхельс [22, с. 549–551], що (станом на початок/середину XX ст.) аргументують потребу надання опозиції інституціональної форми з метою її участі у процесах прийняття державних рішень і потребу збільшення конструктивності опозиції як інструменту заміщення влади.

На думку німецького соціолога Н. Лумана, термін «політична опозиція» є змістовним, сенсовним та автономним у момент, коли простежується диференціація між урядом / владою і опозицією / невладою [23, с. 13]. І навпаки, політична опозиція стає «порожньою клітинкою», коли, як зазначає К. Неунрейтер [24, с. 421–425], відсутні уряд і влада (хоча, з іншого боку, можливим є «урядування без опозиції» або «урядування з опозиціями», але без опозиції з великої літери чи інституціоналізованої опозиції). За американським політологом Дж. Скоттом, політична опозиція у вузькому / класичному розумінні не є простим відображенням «прихованих стенограм» – чуток, пліток, жартів, соціальних ритуалів та кодів – соціально-політичної арени [25, с. 1-5].

Натомість зміст політичної опозиції (згідно її вузького дефініювання) конструюється на підставі її оцінювання як інституту – формальних і неформальних правил, які структурують соціальні взаємодії шляхом обмеження та уможливлення поведінки акторів у межах системно-політичних параметрів, найпростішим з яких є поділ між урядом/владою і невладою. Це зумовлено тим, що політична система визначає форму і зміст, характеристики, функції та типи політичної опозиції, зокрема на підставі врахування таких факторів, як конституційні структури і виборчі системи, поширені культурні передумови, специфічні субкультури, історія невдоволеності владою, соціальні і економічні відмінності тощо.

Результатом є наукова позиція французького політолога Ж. Блонделя, згідно якої єдиним способом відкрити для себе справжній характер політичної опозиції є вивчити спочатку уряд, правління, владу і державу [2, с. 463]. Схожої думки дотримується Е. Луст-Окар, який вказує, що урядовці не можуть диктувати дії своїм опонентам, але можуть впливати на них через інституціоналізовані правила, визначаючи патерни взаємодії уряду та опозиції [26, с. 34–35]. Внаслідок цього цілком релевантною виявляється ідея американської дослідниці Л. Андерсон [27, с. 219-220], згідно якої природа політичної опозиції відображає характер політичної влади.

Слідуючи цій теоретико-методологічній логіці, зауважимо, що політична опозиція (у вузькому розумінні цього слова) відіграє важливу роль у механізмі стримувань та противаг в умовах того чи іншого типу політичного режиму. Відповідно, дослідження політичної опозиції неможливе без дослідження політичної системи та політичної влади. Політична опозиція є терміном і концептом, що має першорядне значення для розуміння політичної конкуренції, відносин між владою та невладою, державою та суспільством.

Однак вузьке дефініювання політичної опозиції є варіативним та неоднозначним, хоча за своєю суттю й однобічним. Його односпрямованість є наслідком класичних досліджень кінця 60-х – початку 70-х років ХХ ст., зокрема розвідок Р. Даля, Г. Іонеску, І. Мадаріаги, Р. Баркера та Б. МакЛеннан, у яких аргументовано, що політична опозиція є антиподом уряду в межах будь-якої політичної системи, а тому становить основу політично-системного контексту аналізу міжінституційних відносин. Більше того, в працях згаданих вчених уточнено, що політична опозиція у вузькому розумінні є пояснювальною змінною, яка сприяє демаркації різних форм суспільно-політичної активності. З іншого боку, у цей час так і не було фіналізовано конкретного мінімального набору атрибутів політичної опозиції, тобто її процедурно-дефінітивного мінімуму.

Внаслідок цього вузькі визначення політичної опозиції є варіативними, хоч усереднено прирівнюються до механізмів стримувань і противаг. Річ у тім, що в класичному розумінні політична опозиція трактується відносно, бо релевантна перебуванню у тій чи іншій формі незгоди з іншими органами влади. Таке розуміння політичної опозиції похідне від зауважень американського політолога Р. Даля, румунського дослідника Г. Іонеску та британської вченої І. Мадаріаги.

Відповідно Р. Даль наголошує, що опозиція існує, коли сила «Б» протистоїть поведінці уряду «А», або навпаки, коли сила «Б» стає урядом, а сила «А» – опозицією. Г. Іонеску та І. Мадаріага зазначають, що політична опозиція є «логічним і морфологічним діалектичним противником влади, а відносини довкола неї – «передовим й інституціоналізованим політичним конфліктом» [28, с. 70]. Специфічність вузького розуміння політичної опозиції зумовлена теоретико-методологічним підходом: її розглядають з нормативної, інституціональної, структурно-функціональної точки зору. Водночас і цілком виправдано, на нашу думку, уніфікованим є сприйняття політичної опозиції як інституту зі своїми функціями та своєю структурою.

Значна частина зарубіжних і вітчизняних науковців апелює до дефініювання політичної опозиції у ще вужчому й навіть нормативному або інструментальному сенсі. Так, німецький політолог Х. Албрехт зауважує, що політична опозиція – це інститут, який розташований у межах політичної системи, однак за межами сфери управління, має організаційний потенціал і бере участь, на підставі хоча б мінімального ступеня взаємного визнання перебуває у конкурентній взаємодії з представниками політичного режиму та уряду [29, с. 10]. Подібно політичну опозицію визначає німецька дослідниця Е. Колінскі, яка розуміє під нею право меншості або підконтрольних уряду осіб критикувати і контролювати більшість або уряд і шукати всенародної виборчої підтримки в просуванні й захисті альтернативних позицій [30, с. 397]. Ще вужче політичну опозицію визначає британський вчений Д. Робертсон, який розуміє під нею політичну групу, партію або вільне об'єднання індивідів, які прагнуть змінити уряд і його політичний курс [31, с. 357–358]. Схожої логіки дотримуються польський соціолог і політолог Є. Вятр та польсько-американський політолог А. Пшеворські, які вказують, що політична опозиція має ототожнюватись із контролем підконтрольних уряду над урядом, а тому повинна мати такі ознаки, як політичність, інституціоналізованість у формі партії чи партій, а також відповідальність, а не обструктивність [32, с. 227]. Це генерує вимогу сприйняття політичної опозиції як інституту, який різко

протиставляється, з одного боку, окремим індивідуальним політичним акторам, а з іншого – будь-яким можливим раптовим спалахам протестів і насильства, хоч вони і можуть бути інструментом впливу політичної опозиції. Крім того, це зумовлює бачення політичної опозиції як інституту поза межами уряду або влади у її вузькому розумінні.

У свою чергу, в українській політології Б. Кухта визначає політичну опозицію як протидію позиції чи поглядам влади або групам владних еліт, а в окремих кейсах думці більшості населення [33]. С. Конончук та О. Ярош визначають її як політичні рухи, які відстоюють альтернативні правлячій політичній силі ідейні та політичні погляди і моделі розвитку [34, с. 7]. М. Обушний, О. Ткач та А. Коваленко – як певну сукупність відносин чи інституційно оформлений суб'єкт політичного життя, які домагаються корекції курсу політичної влади [35]. С. Рябов – як носія конкретного курсу, політики та соціальних програм, готового втілювати свої принципи в разі приходу до влади [36, с. 11]. Г. Постригань – як сукупність суб'єктів політичного життя, які виступають проти змісту політики, що реалізується чинною владою, або методів реалізації цієї політики, та ведуть активну діяльність, спрямовану на те, щоб зайняти центральне місце у владній системі [37, с. 172–173]. О. Чижова – як протидію та опір чинній державній владі, протиставлення її стратегічному курсу з метою його зміни на той, що задовольняє опозиційні політичні сили [19, с. 136–136]. А німецький вчений М. Еліфорт – як парламентську антисилу й альтернативу, яка в протистоянні з урядом зумовлює ротацію влади [38, с. 151–152].

Нарешті, дещо більш вільно політичну опозицію окреслюють американський політолог Дж. Хаган, який розуміє під нею такі групи політичної системи, що кидають виклик чинному політичному режиму та програмному курсу його влади [39, с. 2, 16], а також українська дослідниця А. Колодій, яка трактує політичну опозицію як політичний інститут, що, виходячи із завдання прийти до влади, застосовуючи методи організованої критики чинної влади та пропонування альтернативних методів вирішення питань, протидіє урядовому курсу правлячої сили, здійснює конструктивну критику владних інститутів, вносить альтернативи офіційній політиці та постійно контролює владу [40, с. 143]. Це зумовлює бачення політичної опозиції як інституту в межах і поза межами уряду або влади у її вузькому розумінні.

Значною мірою таке вузьке, нормативне розуміння політичної опозиції зумовлене тим, що при вивченні емпіричних кейсів політичної опозиції чи при вимозі і потребі її класифікації навіть класики політичної теорії опозиції здебільшого зосереджують свою увагу на одному конкретному виді політичної опозиції, а саме на парламентській опозиції, яка розуміється Г. Іонеску й І. Мадаріагою у формі «найбільш передового та інституційного зразка політичного конфлікту» [8, с. 9]. За схожою теоретико-методологічною логікою Л. Шапіро визначає політичну опозицію як «організовану політичну групу або групу, мета якої полягає у тому, щоб усунути уряд від влади і замінити його одним із власних варіантів» [15, с. 182]. З такого визначення цілком очевидно постає, що політична опозиція в її класичному дефініюванні найчастіше обмежується лише однією конкретною політичною сферою – парламентом, – або лише одним конкретним актором – партією (чи партіями), котра представляє меншість у легіслатурі. Причому головною метою політичної опозиції у її класичному дефініюванні є отримання політичної, особливо урядової, влади. А це означає, що політична та парламентська опозиція у вузькому підході є рівноцінними.

Як висновок, синтетичним і, на нашу думку, доволі актуальним дескриптором вузького або класичного дефініювання політичної опозиції є апелювання до сутності та феномену політичної конкуренції. З огляду на це, німецький науковець О. Кіркхаймер вказує, що будь-яка форма політичної опозиції завжди генерується довкола певного типу

політичної конкуренції, а не навпаки, бо політична конкуренція не обов'язково передбачає політичну опозицію [41, с. 237].

У такому зрізі конкуренція між урядом та політичною опозицією, які є політичними категоріями, є передусім конкуренцією за політичну владу. Або іншими словами, конкуренція за схемою «уряд–опозиція» традиційно розглядається як оспорювання питань з приводу отримання і здійснення влади, що, з одного боку, відповідає зауваженню італійсько-американського філософа, соціолога і політолога Дж. Сарторі [14, с. 149], згідно думки якого політична опозиція має бути наділеною можливостями перевіряти владу, а з іншого боку, кореспондує з ідеєю французького філософа, політолога, економіста та футуролога Б. де Жувенеля, згідно якої політична опозиція повинна інституціоналізувати та гарантувати свободу. Це доводить, що у вузькому або класичному визначенні політична опозиція є «надбудовою» уряду в «суперструктурі» влади [42, с. 157], а відповідно політична влада неможлива без політичної опозиції.

Це результує висновок, згідно якого уряд та опозиція повинні бути зумовлені певною мірою взаємного визнання один одного, а тому й виключає високу ступінь насильства у їхніх взаєминах та конкуренції (внаслідок чого опонування під час війни і несанкціонований урядом страйк не є виявами політичної опозиції), змінюючи їх структурованими правилами. Хоча, з іншого боку, така концептуалізація політичної опозиції, будучи базовою, є недостатньою, оскільки спрацьовує винятково в умовах демократичного політичного режиму. Але дане зауваження не є завданням представленої наукової розвідки, воно є предметом подальших наукових пошуків з проблеми визначення політичної опозиції.

1. *Andeweg R.* Parliamentary Opposition in Post-Consociational Democracies : Austria, Belgium and the Netherlands / Rudy B. Andeweg, Lieven De Winter, Wolfgang C. Müller // *Journal of Legislative Studies.* – 2008. – Vol. 14. – № 1-2. – P. 77-112.

2. *Blondel J.* Political Opposition in the Contemporary World / Jean Blondel // *Government and Opposition.* – 1997. – Vol. 32. – № 4. – P. 462-486.

3. *Brack N.* What do we mean by “political opposition” : a theoretical perspective / Nathalie Brack, Sharon Weinblum. – Presented at Potsdam ECPR General Conference, 09-12 September 2009. – 16 p.

4. *Christiansen F.* Parliamentary Opposition under Minority Parliamentarism : Scandinavia / Flemming Juul Christiansen, Erik Damgaard // *Journal of Legislative Studies.* – 2008. – Vol. 14. – № 1-2. – P. 46-76.

5. *Dahl R.* Political Oppositions in Western Democracies / Robert Alan Dah. – New Haven : Yale University Press, 1966. – 458 p.

6. *Dahl R.* Regimes and Oppositions / Robert Alan Dahl. – London, New Haven, 1973. – 411 p.

7. *Helms L.* Studying Parliamentary Opposition in Old and New Democracies : Issues and Perspectives / Ludger Helms // *The Journal of Legislative Studies.* – 2008. – Vol. 14. – № 1. – P. 6-19.

8. *Ionescu G.* Opposition : Past and Present of a Political Institution / Ghița Ionescu, Isabel de Madariaga. – London : The New Thinker Library, 1968. – 213 p.

9. *Kaiser A.* Parliamentary Opposition in Westminster Democracies : Britain, Canada, Australia and New Zealand / Andre Kaiser // *Journal of Legislative Studies.* – 2008. – Vol. 14. – № 1-2. – P. 20-45.

10. *Kopecky P.* Parliamentary Opposition in Post-Communist Democracies : Power of the Powerless / Petr Kopecky, Maria Spirova // *Journal of Legislative Studies.* – 2008. – Vol. 14. – № 1-2. – P. 133-159.

11. *Kramm L.* Grundzüge einer Theorie der politische opposition / Lothar Kramm // *Zeitschrift für Politik.* – 1986. – Vol. 3. – № 1. – P. 33-43.

12. *Mair P.* Political Opposition and the European Union / Peter Mail // *Government and Opposition.* – 2007. – Vol. 42. – № 1. – P. 1-17.

13. *Norton P.* Making Sense of Opposition / Philip Norton // *The Journal of Legislative Studies.* – 2008. – Vol. 14. – № 1. – P. 236-250.
14. *Sartori G.* Opposition and Control Problems and Prospects / Giovanni Sartori // *Government and Opposition.* – 1966. – Vol. 1. – № 1. – P. 149-154.
15. *Schapiro L.* Putting the lid on Leninism. Opposition and dissent in the communist one-party states / Leonard Schapiro // *Government and Opposition.* – 1967. – Vol. 2. – № 2. – P. 181-203.
16. *Stepan A.* Democratic Opposition and Democratization Theory / Alfred Stepan // *Government and Opposition.* – 1997. – Vol. 32. – № 4. – P. 657-678.
17. *Schapiro L.* Foreword / Leonard Schapiro // *Government and Opposition.* – 1965. – Vol. 1. – № 1. – P. 1-6.
18. *Alibasic A.* Political Opposition in Contemporary Islamic Political Thought in The Arab World : A M.A. Thesis / Ahmet Alibasic. – Kuala Lumpur, 1999. – 173 p.
19. *Чижова О.* Системні відносини влади, опозиції і прагматизму / Олена Чижова // *Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації.* – 2011. – № 4. – С. 135-139.
20. *Гизо Ф.* О средствах правления и оппозиции в современной Франции / Ф. Гизо // *Классический французский либерализм : сборник.* – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – 591 с.
21. *Шумпетер Й.* Капіталізм, соціалізм і демократія / Й. Шумпетер. – К. : Основи, 1995. – 528 с.
22. *Михельс Р.* Социология политической партии в условиях демократии (фрагмент) / Р. Михельс // *Антология мировой политической мысли : в 5 т. – Т. 2.* – М. : Мысль, 1997. – С. 549-551.
23. *Luhmann N.* Theorie der politischen Opposition / Niklas Luhmann // *Zeitschrift für Politik.* – 1989. – Vol. 36. – № 1. – P. 13-26.
24. *Neunreither K.* Governance without opposition : the case of the European Union / Karlheinz Neunreither // *Government and Opposition.* – 1998. – Vol. 33. – № 4. – P. 419-441.
25. *Scott J.* Domination and the Arts of Resistance : Hidden Transcripts / James C. Scott. – New Haven : Yale University Press, 1990. – 251 p.
26. *Lust-Okar E.* The Management of Opposition : Formal Structures of Contestation and Informal Political Manipulation / Ellen Lust-Okar // *Schlumberger O. Debating Arab Authoritarianism. Dynamics and Durability in Nondemocratic Regimes / Oliver Schlumberger.* – Palo Alto : Stanford University Press, 2007. – P. 21-38.
27. *Anderson L.* Lawless Government and Illegal Opposition : Reflections on the Middle East / Lisa Anderson // *Journal of International Affairs.* – 1987. – Vol. 40. – № 2. – P. 219-232.
28. *Brack N.* "Political Opposition" : Towards a Renewed Research Agenda / Nathalie Brack, Sharon Weinblum // *Interdisciplinary Political Studies.* – 2011. – Vol. 1. – № 1. – P. 69-79.
29. *Albrecht H.* Political Opposition and Authoritarian Rule in Egypt : Dissertation / Holger Albrecht. – Eberhard-Karls Universität Tübingen, 2008. – 210 p.
30. *Kolinsky E.* Opposition / Eva Kolinsky // *The Blackwell Encyclopaedia of Political Science / Vernon Bogdanor.* – Oxford : Blackwell, 1992. – P. 397-400.
31. *Robertson D.* The Penguin Dictionary of Politics / David Robertson. – London : Penguin Books, 1993. – 495 p.
32. *Wjatr J.* Control without Opposition / Jerzy Wjatr, Adam Przeworski // *Government and Opposition.* – 1995-1996. – Vol. 1. – № 2. – P. 227-239.
33. *Політична наука : словник: категорії, поняття і терміни / Б. Кухта [та ін.] ; за ред. Б. Кухти.* – Львів : Кальварія, 2003. – 500 с.
34. *Конончук С.* Парламентська опозиція в Україні : модель та провадження: Дослідження проблеми / С. Г. Конончук, О. А. Ярош. – К. : Український незалежний центр політичних досліджень, 2006. – 63 с.
35. *Обушний М.* Політологія : довідник / М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач ; за ред. М. І. Обушного. – К. : Довіра, 2004. – 599 с.
36. *Рябов С.* Опозиція як джерело альтернативної політики / С. Рябов // *Вибори та демократія.* – 2005. – № 4. – С. 8-18.

37. *Постригань Г.* Опозиція та опозиційність в теоретичних співставленнях / Г.Ф. Постригань // Політична опозиція : теорія та історія, світовий досвід та українська практика : матеріали наук.-практ. конф. / Відп. ред. І. М. Варзар. – К., 1996. – С. 172-177.
38. *Eilfort M.* Politische Opposition in den Vereinigten Staaten und in Deutschland. Ähnlichkeiten nicht nur im Kern: Auch ein Vergleich von Äpfeln und Birnen kann aufschlussreich sein / Michael Eilfort // Hauler A. Die USA als historischpolitische und kulturelle Herausforderung Vermittlungsversuche / Anton Hauler, Werner Kremp, Susanne Popp. – Wissenschaftlicher Verlag Trier, 2003. – S. 152-172.
39. *Hagan J.* Political Opposition and Foreign Policy in Comparative Perspective / Joe D. Hagan. – Boulder : Lynne Rienner Publishers, 1993. – 274 p.
40. *Колодій А.* Політичний спектр посткомуністичних держав і проблема формування лояльної опозиції (приклад України) / А. Ф. Колодій // Політична опозиція : теорія та історія, світовий досвід та українська практика. – К. : Навч.-метод. каб. вищ. освіти України, 1996. – С. 142-147.
41. *Kirchheimer O.* Germany : The Vanishing Opposition / Otto Kirchheimer // Dahl R. Political Oppositions in Western Democracies / Robert Dahl. – New Haven, London : Yale University Press, 1966. – P. 237-259.
42. *de Jouvenel B.* The Means of Contestation / Bertrand de Jouvenel // Government and Opposition. – 1965-1966. – Vol. 1. – № 2. – P. 155-174.